A Fenichel-hagyaték története (1868–1893)

BAKÓ BOTOND

1. Egy kutató felbukkan a homályból

1990 előtt is hallottunk Fenichel Sámuelről, a híres enyedi természetkutató vándiákról és kalandos új-guineai vállalkozásáról. Tudtuk, hogy a helyi Természettudományi Múzeumban ott található gyűjteményének egy kis része. Ám beszélni róla azokban az időkben, ugyanúgy, mint Kőrösi Csomáról vagy Sáska Lászlóról, tabutémának számított. Ritkaságszámba mentek Lőrincz László enyedi múzeológus Fenichel életéről és munkásságáról szóló előadásai 1965-ben Bukarestben, illetve 1981-ben Nagyszebenben. Az anyaországban, mint később kiderült, előbbre tartottak a kutatások.

Ebben az áldatlan helyzetben az 1989-es év utáni időszak hozott gyökeres változást. Balázs Dénesnek, a hátizsákos magyar világutazónak, írónak, az 1992-es évben a Bethlen Kollégiumba tett váratlan, rövid látogatása kiindulópontja lett a Fenichel iránti nyíltabb érdeklődésnek. Ő akkor éppen a *Magyar utazók lexikona* számára gyűjtötte az anyagot. Természetesnek tekintette, hogy az erdélyi utazók, köztük az enyediek, pl. Kőrösi Cs. S., Fenichel S. és Sáska L. is bekerüljenek a kötetbe (4). Biztató szavai a Kollégiumban indítékot jelentettek az újabb enyedi kutatásoknak is, és ebből születtek az érdi *Múzeumi Füzetek*ben és a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyesület kiadványában azok a közlemények, amelyek Fenichel életének enyedi éveiről gazdagították az addigi eredményeket. (1)

A titokzatosság fátyla 1993-ban, halálának 100. évfordulóján hullott le igazán a kutató emlékéről (Nagyenyed. 1868. aug. 25. – 1893. márc. 12.), hiszen március 12-én, majd május 24-én életét és munkásságát ismertető előadások hangzottak el a kollégiumbeli diákok és tanárok előtt. Ősszel a kolozsvári Apáczai Líceumban az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztálya meghívására kolozsvári érdeklődők, főleg egyetemi hallgatók előtt is bemutatásra került a gazdagon dokumentált előadás (jelen cikk szerzőjének az előadásai). Ugyanebben az évben szept. 23-án Nagyenyed várossá avatásának 700. évfordulója alkalmából egy rövid román nyelvű ismertetőt is felolvastunk. Meglepetésünkre a Történelmi Múzeum egyik szekrényében több mint három évtizede porosodó, az enyedi kutató által gyűjtött új-guineai anyagból 10 néprajzi tárgyat találtunk (nyilak, lándzsák, zeneszerszámok, dísztárgyak), ezeket mutatták be akkor váratlanul a Természettudományi Múzeumban, a rovargyűjtemény és a paradicsommadár mellett.

2000-ben a már korábban beindult diáktudományos tevékenység szervezettebb formát öltött. A megalakuló önképzőkör a kollégiumi hagyományokat követve felvette Fenichel Sámuel nevét. Cséke Zsolt anyaországi filmrendező népszerű útifilm-

jét, a *Magyarok az emberevők földjén* címűt, 14 részben mutatta be a Duna tv 2001-ben, majd az MTV 1-es és 2-es csatornája. A film városunkban kezdődik Fenichel iskolájának, a Bethlen Kollégiumnak a bemutatásával, majd az enyedi kutató nyomát követve, Új-Guineában folytatódik.

2. A rövid életút

A szellemi és gyakorlati felkészítést Fenichel Samu a Bethlen Kollégiumban kapta, ahol kitűnő tanárok ébresztgették természetszeretetét és a nagy utazások iránti rajongását. Elekes Károly, Fogarasi Albert, Herepei Károly nagyon sokat tett azért, hogy az ifjú Fenichel elég gyorsan az állatok, a növények, sőt a régészeti leletek nyílteszű és hozzáértő szemlélőjévé váljon. Az iskola ugyanakkor jó mentora volt az akarat és személyiség nevelésének, ami a nagy utakhoz, a kitartó kutatáshoz elengedhetetlenül szükséges. Mint minden enyedi diákot, őt is befolyásolták a nagy utazó, tudós elől, Kőrösi Csoma példája. Szellemi és gyakorlati adottságainak fejlesztéséhez a Természettudományi Múzeumban tett gyakori látogatásai és munkálkodásai is hozzájárultak. Növényeket és állatokat gyűjt, preparál, régészettel folglalkozik. Halomsírokat, ún. „tumulusokat" tár fel, a környező román falvak népi szőtteseit és varottasait tanulmányozza (26). Amikor apja a kollégiumi évek után gyakorlati megfontolásokból a vincelléri iskolába is beiratja, már egy kezdő természetkutató tudásával rendelkezik. Életműve valószínűleg másképpen alakult volna, hogyha nem az akkori Bethlen Kollégiumban kapja az útravalót.

Iskolai évei befejeztével az ifjú ember tágabb lehetőségeket keres, és váratlan lépésre szánja el magát: 12 napos gyalogutat követően Bukarestbe érkezik. Erről érdekes naplójában számol be Veress Endrének, akivel állítólag már másnap találkozik, és célját abban jelöli meg, hogy világot látni jött. Nem is sejti, hogy ez az óhaja nemsokára teljesül (30). Egyelőre azonban három évig tartó bukaresti tartózkodása során Grigore Tocilescu professzor, a Bukaresti Nemzeti Múzeum régiségtárának az igazgatója juttatja álláshoz, ahol restaurátori és régészeti munkát végez (29), emellett pedig az *Archaeologiai Értesítő*be ír cikkeket (15,16,17,18). Nyarait a dobrudzsai Adamclisi római castrum ásatásainak irányításával tölti. Tocilescu megbízik felkészültségében, jellemében, olyannyira, hogy sok esetben csak a távolból írt levelekkel irányítja. Közben az a megtiszteltetés éri, hogy a Kir. Magyar Természettudományi Társulat 1889. március 20-án tartott választmányi gyűlésén, 21 éves korában, rendes tagjául választja és ezt oklevéllel igazolta. Látható, hogy igen korán, fiatalkorában felfedezik, és nagy érdeklődést tanúsítanak munkája iránt.

Dobrudzsában megragadja a színes néprajzi kép. Ír a dobrudzsai tatárokról (13), a dák kardokról (19). Gyakran vadászik a Duna-deltában, ahol sorsa összehozza egy Albert Grübauer nevű müncheni német fiatal tanárral, aki ornitológiai megfigyeléseket végez. Hozzáértését látva, Grübauer felajánlja neki az új-guineai expedícióban való részvétel lehetőségét, sőt felkéri a szervezésre és a szakmai irányításra.

Ebben az utazásban álmait látja megvalósulni, ezért gyorsan igent mond. Három év után hazautazik Nagyenyedre, majd Budapestre, ahol találkozik Madarász Gyulával, a neves ornitológussal, akitől hasznos tanácsokat kap. Münchenen keresztül Hamburgba megy, ahol hajóra száll. A hajóútról érdeklődést kiváltó tudósításokat közöl a *Közérdek* című enyedi napilapban (13). Az új-guineai Astrolabe öbölben, Stephansortban, illetve Konstantinhafenben kötnek ki, de később Bongu pápua faluban és a Finisterrae hegységben kutatási célokkal telepszik meg (1). Társa egy hónap múltán betegségére és anyagi gondokra hivatkozva cserbenhagyja. Ő azonban merész elhatározással ott marad, és még 14 hónapot tölt a vadonban, ahol tanulmányozza az ősi állapotú természetet, a kőkorszaki életformát folytató embereket és alkotásaikat. Szorgalmasan gyűjt és preparál főleg madarakat, lepkéket, bogarakat és csigákat. Közben megtanulja a bennszülöttek nyelvét, és értékes néprajzi anyaggal is gyarapítja egyre gazdagodó gyűjteményét. Nehéz anyagi helyzetében segítségért folyamodik, bukaresti, budapesti és bécsi múzeumokhoz, ismerőseihez. Válasz azonban csak a budapesti Nemzeti Múzeumtól jön, ahonnan pénzt és felszerelést kap. Bonguban házat épít, és „védcsapatot" szervez magának, majd gyűjtőutakat.

Vállalkozása úttörő jellegű a magyar új-guineai kutatásokban, amit később utódja, a szerencsésebb sorsú Bíró Lajos folytat (1856-–1931). Utolsó levelét szüleinek 1893. febr. 12-én írta Bonguból (11), amikor még tele volt reményekkel, főleg egy várható látogatás kapcsán, ami lázba hozta a sziget lakóit. Erről így ír: „A trónörökös Ő fensége ide érkezése itt is szóban forog, de nem bizonyos. (Ferenc Ferdinándról van szó, aki orvosi tanácsra 1892–93-ban világkörüli utazást tett a Kaiseren Elisabeth torpedóromboló fedélzetén)... E Colonia gouverneur-je (kormányzója) eleddig nem kapott hivatalos értesítést. Minden esetre roppant érdekes volna ha gyarmatunk fő kikötőjébe Friedrief Wilhelmshofenben is kikötne. Ez esetben kötelességemnek tartom csekély személyemet őfenségének bemutatni ... Hazautazásomat az évi május-júniusra állapítottam meg Trieszten keresztül" (11. idézet utolsó, szüleinek írt 1 oldalas leveléből). Erre sajnos már nem kerülhetett sor, hiszen március 6-án súlyos lázba esett, másnap kórházba szállították, de már nem tudtak segíteni rajta, és március 12-én éjfél körül meghalt. Utolsó levele óta pontosan egy hónap telt el. Halálát nagy valószínűséggel a maláriás láz és következményei okozhatták. Mindössze 25 évet és néhány hónapot élt. Sírja a Föld második legnagyobb szigetének stephansorti temetőjében van, ahol pápuák és kutatók között nyugszik. A szomorú eseményt a konstantinhaffeni állomás vezetője, Kubary közölte levélben a szülőkkel, amit késve kaptak meg. Ő vette gondozásba Fenichel értékes hagyatékát, többek között a 16 ládányi gyűjtött anyagot és az időközben megérkezett 1675,70 márkát kitevő pénzküldeményt, a leveleket és más iratokat (1).

3. Vándorúton a hagyaték

Izgalmas kérdés, hogy milyen utat tett meg e rövid, szenvedélyes kutatóélet gyümölcsének tárgyi és szellemi hagyatéka. Először Berlinbe, majd Budapestre, innen pedig a gyűjtemény egy kis része, valamint az iratok Nagyenyedre kerülnek. Később az iratgyűjtemény megjárja Kolozsvárt, Debrecent, majd újra Budapestet, és végül visszakerült a kutató szülővárosába.

A kolozsvári *Szabadság* napilapban halálának 100. évfordulója kapcsán megjelent népszerűsítő cikkem Új-Guinea kutatójáról (2) kapcsolatteremtőnek bizonyult. A kolozsvári Dr. Izsák Sámuel, a nemrég (2007. szept. 4-én) elhunyt ny. orvosprofesszor, orvostörténet-kutató felfigyelt az írásra, levelet írt, amit személyes találkozások követtek. Először egy értékes kis összeállítást (kollázst) adott át a Bethlen Kollégium számára. Ezen különböző paradicsommadarak tollainak kipreparált változatai és egy fényképfelvétel van, amit ma a kollégiumi Iskola Múzeumban lehet megtekinteni. 2006. júl. 12-én találkoztam újra az idős professzorral, Szőcs Ildikó kollégiumi igazgatónő társaságában. Ebből az alkalomból két mappában megkaptuk a Fenichel-iratokat, majd ugyanezen év szept. 23-án Bakó Irén ny. biológiatanárnővel tett látogatásunk alkalmával egy harmadik iratgyűjtemény is a birtokunkba jutott.

Dr. Balogh Béla a hagyaték útjáról a következőket írja: „Halála után a németek hosszas tárgyalás után adták ki a gyűjtemény nagy részét a Külügyminisztériumon át a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Egy kisebb gyűjteményt a Fenichel család helyezett el az enyedi Bethlen Kollégiumban" (5., egyoldalas cikk). A levelekből az is kiderül, hogy Hermann Ottó közbenjárására már az enyedi kutató halálának évében (1893) Gróf Csáky miniszter jelezte, hogy félhivatalosan a szingapori konzulhoz folyamodtak a hagyaték hazahozatala érdekében. Dr. W. Frobenius, a Rajnai misszió főorvosának leveléből (19) megtudhatjuk, hogy az örökség érdekében a Friedrich-Wilhelm kikötői császári törvényszékkel kell felvenni a kapcsolatot. A csaknem kétéves huzavona időközben végetért. Ezt igazolja az 1895. jún. 14-én Szingapúrban feladott német nyelvű levél is, amelyből kiderül, hogy az elhunyt kutató összes hagyatékra vonatkozó rendelkezését, iratát, valamint feljegyzését folyó év május 17-én a Külügyminisztérium címére elküldték a Lloyd gőzhajóval, a továbbiakban tehát ezek a hatóságok rendelkeznek a hagyatékkal. Nincs okunk feltételezni, hogy a gyűjtemény és az iratok külön úton érkeztek volna meg Budapestre, tény azonban, hogy közben megjárták Berlint is, ahova a gyarmati hagyatékkezelőség küldte. Itt veszi át Jankó János, a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának megbízottja. Fenichel még 1892-ben kedvenc tanárának, Herepei Károlynak azt írta, hogy etnográfiai gyűjteménye nagyon közel áll a 10 000-hez, a hazajuttatott küldeményben viszont mindössze 3000 tétel szerepelt. Bíró Lajos, Új-Guinea későbbi kutatója jóval később a helyszínen megpróbálta tisztázni ezt a számbeli különbséget, amely szerinte abból adódott, hogy a jelzett szám csak egy odavetett, hozzávetőleges megjegyzés lehetett. A hagyaték jogszerűen Fenichel édesapját illette, akitől a Nemzeti Múzeum 10 000 márkáért vá-

sárolta meg. A példanélküli, értékes etnográfiai anyag a Budapesti Néprajzi Múzeumba került, és a mai napig ott őrzik. A Budapesti Természetrajzi Múzeumban leltárba vett új-guineai madarak az 1956-os események során mind egy szálig elégtek (1). Így az enyedi Természettudományi Múzeumban őrzött paradicsommadár a hazaküldött gyűjtemény egyedi példánya, mely az utókorra maradt. A Fenichel családtól letétképpen a Múzeum számára átvett gyűjtemény 68 darabból állott (20).

A mártír kutató halála után csaknem két évvel a Kir. Magyar Természettudományos Társulat 1895. febr. 9-én nyilvános emlékünnepségen foglalkozik életével és munkásságával. Az eseményen megjelentek szülei, testvérei, rokonai, Csató János, öreg barátja, valamint a magyar tudományos élet képviselői. Az emlékbeszédet Hermann Ottó tartotta. Az ő szavait idézzük egy a hagyatékban szereplő magyar és német nyelven írt tudományos írásának bevezetőjéből: Fenichel Sámuel emlékezete: „E sorok feladata egy szerény, rövid emberi életnek egyszerű méltatása, oly életnek, melynek lüktető ereje a tudás vágyából és az igazi hazaszeretetből áramlott. És mert ez az erő, forrása szerint tiszta volt, nem enyészhetett el nyomtalanul: arasznyi életidőben is oly sikereket ért el amelyek eltörölhetetlen nyomot rónak a természetrajz és az evvel oly sokszorosan egybefűződő néprajz egyetemében"(22). Ekkor kiállítás is nyílt Fenichel gyűjtéséből, és szó eshetett az írásbeli hagyatékról is.

1895. júl. 20-án a Nemzeti Múzeum igazgatójának levele igazolja az átadást, aki felkéri F. Simon kereskedő urat, hogy „boldogult fiának irományai megérkezvén, kérem jöjjön fel Budapestre, legyen hivatalomban szombaton folyó hó 27-én reggel 9 órakor." (29) Az írásbeli hagyaték ekkor kerülhetett a család birtokába. További sorsát illetően idézünk Balázs Dénes jegyzeteiből. „A naplót számos eredeti levéllel együtt a II. világháború utáni években Fenichel András adta kölcsön az akkor még Kolozsváron dolgozó dr. Gunda Béla etnográfusnak és ezután került az a Debreceni Egyetem néprajzi archívumába"(1, 63.). Dr. Izsák Sámuel hasonlóképpen nyilatkozott: „Én a Fenichel családnak egy távoli atyafisági rokona vagyok. Anyám egyik unokatestvére egy Fenichel doktorhoz ment férjhez, aki évfolyamtársam volt az egyetemen. A Fenichel család másik része Nagyenyeden élt. Az 1940-es években orvossegédként meglátogattam az enyedi Fenicheleket. Akkor még ott volt náluk a trópikus sisakos festmény s az írásbeli anyag. A magyarországi Néprajzi Intézet vezetője, Dr. Gunda Béla kölcsönkérte tőlük" (Dr. Izsák Sámuel szóbeli nyilatkozata alapján).

Az írásbeli hagyaték egy darabig Debrecenben időzött. Eközben az enyedi Fenichel család nagy része kivándorolt Izraelbe, ezért már senki sem küldhetett érdemi választ Dr. Gunda Béla egyetemi tanárnak, aki szorgalmazta az anyag visszajuttatását a mártír kutató szülővárosába. Ezt bizonyítja az a jegyzék is, amit feladóként a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem küldött, és amelyben 63 tételben szerepelnek a Fenichellel kapcsolatos iratok (21). Közben az anyagot áttanulmányozta többek között dr. Bodrogi Tibor, az új-guineai kutatások specialistája, és néhány vonatkozását publikálta is (6).

Az írások 1958–60-ban kerülhettek a kolozsvári orvosprofesszor birtokába, amit időközben gazdagított és hűségesen megőrzött. Meg is jelentette az egyik legértékesebb eredeti írást, a *Naplót* egy Fenichelről szóló tanulmány kíséretében. (24) Dr. Izsák leírja azt, hogy Fenichel egyik bátyja, Lázár, idős korában felkereste és jelezte, hogy az ő címére fogják visszaküldeni az anyagot, amit ők kölcsön adtak, de az enyedi néprajzi Múzeumba szeretnék elhelyezni (10). Erre csak később kerülhetett sor, hiszen Fenichel Lázár, a családból utolsónak, kivándorolt Izraelbe, tehát nem volt kinek átadni az anyagot. Felmerült Palla Ákosnak, a budapesti Orvostörténeti Könyvtár igazgatójának a közvetítő szerepe is, aki Izsák Sámuel jó barátja volt.

4. Visszaérkezés Nagyenyedre

A Dr. Izsák Sámuel által átadott anyag tehát hosszú utazás és várakozás után visszaérkezett Nagyenyedre, és így a különös vándorút végetért. Csaknem egy év alatt megtörtént az anyag feldolgozása, rendszerezése, ami megkönnyítette a számítógépes betáplálást. A hivatalos átadásra az iskola könyvtára számára 2007. május 12-én került sor a hagyományos Bethlen-napokon (május 11–13.). Az átadáskor az iskola ifjúsága és tantestülete előtt egy előadás keretében megelevenedett a hagyaték különös útja és visszatérése (e cikk szerzőjének előadása).

Az eredeti iratjegyzék mindössze 63 tételt tartalmazott. Az átadott anyagban, 158 tételben 213 iratot számoltunk össze. Ezt a feldúsított anyagot kapta meg tehát a Bethlen Kollégium Iskolai Könyvtára.

Valójában mit is tartalmaz Fenichel írásbeli hagyatéka? A feldolgozás folyamán abban a sorrendben hagytuk meg az iratokat, ahogyan Dr. Izsák irattartóiban szerepeltek. Így kaptak sorszámot, amely mellett feltüntettük a keletkezés időpontját, röviden az irat tartalmát és a megjegyzés rovatban az oldalak számát, illetve állapotát. Az **eredeti iratok (I)** között szerepel Fenichel naplója gyalogútjáról, érdekes meglátásairól, találkozásairól a 12 nap alatt, valamint egy bukaresti múzeumi kalauz, és az eredeti rajzgyűjteménye. Itt kapott helyet egy értékes összeállítás, amely kemény kötésben magyarul és németül tartalmazza Hermann Ottó írását *F. S. emlékezete* címen, valamint ornitológiai gyűjtését az új-guineai Finisterre hegységben. A **119 levél (II)** között vannak eredetei Fenichel, Tocilescu és Grübauer, valamint Herepei és Elekes Károly levelek, csak német nyelvűekből 22 található itt. Érdekesek az **újságok és kivágott újságcikkek (III**), valamint folyóiratok gyűjteménye, amelyek rendszerint F. S. életéről és munkásságáról szólnak, pl. Bodrogi Tibor cikke az *Etnographia*ból (1954), cikkgyűjtemény F. írásaiból a *Közérdek* című enyedi lapban (1889), a *Realitatea evreiască* (1997) és a *Pesti Hírlap* cikkei (1926), az *Igazság* (1954), majd a *Szabadság* cikkei (1993–94), a *Vasárnapi Újság* (1912), *Erdélyi Múzeum* (1895), *Természettudományi Közlöny* (1918), *Múzeumi Füzetek* (1994), *Etnographia* (1954), *Tolnai Világlapja* (1932) lapokban megjelent írások. A **képek (IV)** címszó alatt nagyrészt a Fenichel által készített új-guineai felvételek találhatók (10 db), de van egy tró-

pusi kalapos felvétel, amely minden valószínűség szerint magát a kutatót ábrázolja, emellett pedig a sírjáról készült kép. Külön csoportban szerepelnek a **kinevezései és kitüntetései (V)**, összesen 8 db, például a Kir. Magyar Természettudományi Társulat viaszpecsétes oklevele (1889) vagy egy pecsétes oklevél, amely igazolja, hogy preparátorként dolgozott a bukaresti állatorvosi Főiskolán (1891). **Az iratjegyzékek és kéziratok (VI)** szám szerint négy db, közülük egy iratjegyzék a Debreceni Kossuth Lajos Tudomány Egyetemről, amely 63 tételben sorolja fel Fenichel írásbeli hagyatékát (valószínű Dr. Gunda Béla munkája, amelyre 1958. júl. 29-i levelében utal), és **egy térkép (VII)** Londonról (1894). **A különféfék (VIII)** közé másolatok, feljegyzések, meghívók, szállítási jegyzék, német és román szövegek kerültek, vagyis mindazok az iratok, amelyek nem kaptak helyet a fenti csoportosításban.

Fenichel írásbeli hagyatékában tehát rövid, de tartalmas életének néhány eredeti dokumentuma, másrészt a róla készült elemzések, vélemények, cikkek, tanulmányok szerepelnek. A két iratmappában (I. 1–89), (II. 90–158) véglegesített sorrendben és fólialapokkal védett formában helyezkednek el az iratok. A listás feldolgozás mellett ott található egy összegezés, amely gyors tájékozódást tesz lehetővé az érdeklődő számára.

A gazdag anyagot eddig is többen tanulmányozták: minden új kutatónak számolnia kell az anyaországi és erdélyi kutatások eddigi eredményeivel. Tapasztalatunk szerint még sok érdekes részlet lelhető fel az immár könyvtári anyagban, amit a feldolgozással nyitottabbá és hozzáférhetőbbé kívántunk tenni az érdeklődők, különösen a fiatalok számára.

Fenichel Sámuel volt az első magyar új-guineai gyűjtő és kutató. Arasznyi élete során jelentős sikereket ért el. Mindössze 100 márkával a zsebében maradt ott a pápuák földjén, miután társa elhagyta, de önzetlen munkával komoly hasznot teremtett a tudomány számára. Hazajuttatott gyűjteménye a budapesti múzeumokban található, eszmei értéke rendkívül nagy. A gazdag gyűjtemény kisebb része Nagyenyedre került, példázva Samu szülővárosa és alma matere iránti tiszteletét. Halálával is segítette hűséges, támogatásában az utolsó percig kitartó szüleit, akik megkapták azt a jól megérdemelt összeget, amit a budapesti múzeumok fizettek a hagyatékért. Azóta a látogatók felbecsülhetetlen számban keresték fel a gyűjtemény megtekintése céljából a budapesti, illetve az enyedi múzeumot. Cikkei a *Közérdek* című lapban és az *Arheologiai értesítő*ben találhatóak, és azóta is a kutatás homlokterében állnak.

2008-ban ünnepeljük a neves enyedi természetkutató és utazó születésének 140. évfordulóját. Iskolája nemsokára, a májusi Bethlen-napokon, méltón megemlékezik róla. Dr. Izsák Sámuel utolsó levelében azt javasolta, hogy emléktábla hirdesse nevét a Kollégium falán.

Irodalomjegyzék

1. Bakó Botond: (68) *Fenichel Sámuel életútja és emlékei Nagyenyeden*. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok. Magyar Földrajzi Múzeum 1993. Érd, 12. sz. Szerkesztő Dr. Balázs Dénes, 1994 Az Erdélyi Múzeum Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztálya Közleményei. Új sorozat 3. sz. Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadása, Kolozsvár 1994

2. Bakó B. (25) Új-Guinea kutatója. *Szabadság*, 1993. júl. 8. 131. sz.

3. Bakó B. (51) *Levél Dr. Izsák Sámuelnek*. 1997. nov. 14

4. Balázs Dénes: *Magyar utazók lexikona.* Panoráma, Budapest, 1993

5. Dr. Balogh Béla (67) Az első magyar kutató Új-Guinea földjén. *Tolnai Világlap,* Budapest, XXXIV. évf. 25. sz. 1932. jún. 15

6. Bodrogi Tibor (66) (15) Fenichel Sámuel. *Ethnographia*, 1954. LXV 3-4. sz.

7. Dankanits Ádám (72) *Levél dr. Izsák Sámuelnek.* 1958. V. 28., Kolozsvár

8. Elekes Károly (120) *Levél Fenichel Samunak.* 1889. márc. 4. Új- Guinea

9. Frobenius (100) *A rajnai misszió főorvosának a levele*. 1894. márc. 16.

10. Fenichel Lázár (73) *Levelek dr. Izsák Sámuelnek.* 1959. IV. 13., 1960. IX. 9., Kolozsvár

11. *Fenichel Sámuel utolsó levele Bonguból* (113) 1893. febr. 12., Nagyenyed

12. Fenichel Sámuel (1) *F. S. naplója és más munkái*: *Gyalog útam Nagy Enyedtől Bukáresztig.* 1888. július 8–20.

13. F. S.: Cikkei az enyedi *Közérdek* című napilapból, 1889–1892

14. F. S.: A selyemtenyésztés. *Bukaresti Magyar Képes Naptár*, 1890

15. F. S.: Rozsdás fémrégiségek. *Archaelogiai Értesítő,* X. kötet, 1891.

16. F. S.: Tanácsok régi tárgyak ragasztására és tisztogatására. *Arhaelogiai Értesitő*, XI kötet, 1891.

17. F. S. A gyertyánosi és bedelői halomsírokról. *Archaeologiai Értesítő*, 1891

18. F. S. A bedelői „la furc-i határbeli tumulusok. *Archaelogiai Értesítő*, 1891

19. F. S. (94) A dák kardokról. *Erdélyi Múzeum,* XII. 1895. 1–7.

20. Fogarasi Béla igazgató és Dóczi Ferenc elölj. jegyző levele tekintetes r. Fenichel Jenő ügyvéd úrnak (53) 1914. jún. 11., Nagyenyed

21. Dr. Gunda Béla egyet. tanár levele Dr. Izsák Sámuelnek (12). 1958. júl. 29., 1958. okt. 27. (10) iratjegyzék 63 tételben (11). Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem

22. Herman Ottó (76) *Fenichel Sámuel emlékezete* és Dr. Madarász Gyula magyar n. Muzeumi őr *Fenichel Sámuel ornithologiai gyűjtése az uj-guineai Finisterre hegységben* (1892-93) utolsó lapon: 1893 Marazius hó 11-én

23. Herepey Károly (23) *Alsófehér Vármegye Őskora*. Régészeti tanulmány, Fenichel leveleivel 1892-ből Alsófehér vármegye monográfiája. II. Első rész 20–29. Nagy-Enyed ,1901

24. Dr. Izsák Sámuel: *Fenichel Sámuel*. Magyar utazók a Duna-tájon. Tanárky Gedeon és Fenichel Sámuel útleírásai. Lucidus Régi Kisebbségkutatási Könyvek, Budapest, 2006

25. Dr. Izsák Sámuel: *A múlt ösvényein*, orvosművelődési írások. Kolozsvár, Polis, 1999

26. Ifj. Kós Károly: Emlékezés egy hazai Afrika kutatóra? (F.S. 1868–1893) *Korunk,* 20. évf. 1961. 2. sz. 237. o. Kolozsvár (a megjelent írásnak hibás a címe, hiszen nem Afrikáról van szó és nem is Ausztráliáról, hanem Új-Guineáról.)

27. Dr. *Madarász Gyula (109) levele a Fenichel családnak*. 1892. szept. 22., Nagyenyed

28. A Magyar *Nemzeti Múzeum igazgatójának (63) levele Fenichel Simon kereskedőnek*. Nagyenyed, 1895. júl. 20.

29. Dr. Morgos András – Domokos Levente: *A magyar múzeumi restaurálás kialakulása Erdélyben*. Neves erdélyi magyar restaurátorok. Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 31. Szerkesztette Kovács Petronella. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2003

30. Veres Endre (37): *Emlékezés Fenichel Sámuelre*. Erdélyi Múzeum, 1895. XII k. I füzet

31. Veres Endre (131) levél. *Magyar utazó Ausztráliában.* 1892. okt. 18., Bongu